Освіта XXI століття

Урахування особливостей індивідуальних стилів навчальної роботи в підвищенні ефективності пізнавальної діяльності

Володимир БУРЯК,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогічних технологій

Особистісно орієнтований підхід до організації пізнавальної діяльності як основної в руслі гуманістичної парадигми освіти передбачає максимальне врахування індивідуальних особливостей учнів, що має велике значення для ефективного навчання. Цей процес у людини діалектично пов'язаний із процесом пізнання. З одного боку, навчання є однією із форм пізнання як відтворення в свідомості характеристик об'єктивної реальності, з іншого, пізнання як відкриття нового, до того невідомого, як творча діяльність розглядається серед компонентів процесу навчання.

Кожен учень сприймає інформацію й оволодіває нею цілком індивідуально, залежно від своїх психофізіологічних особливостей і характеристик пізнавальної діяльності. Індивідуальні особливості сприйняття й опрацювання (оволодіння) інформації називають навчальним стилем учня. Він безпосередньо пов'язаний із когнітивним (пізнавальним) стилем, що охоплює індивідуальні особливості пізнавальної діяльності людини.

У педагогіці та психології з цього питання накопичено певний досвід (В.С. Мерлін *[7]* та Є.О. Климов *[5]*). Під індивідуальним стилем зазвичай розуміють стійку систему способів або прийомів діяльності. Залежно від типологічних властивостей нервової системи можуть утворюватися цілком полярні індивідуально стійкі прийоми діяльності, що дають змогу людям досягати однаково високих результатів. Водночас, як зазначали В.С. Мерлін і Є.О. Климов, будь-який індивідуальний стиль діяльності може сформуватися лише за умови наявності у суб'єкта позитивного ставлення до нього.

Донедавна у вітчизняній психології питання індивідуального стилю вивчали переважно на прикладі трудової діяльності, при цьому припускали схожість у прояві індивідуально стійких прийомів як у трудовій, так і пізнавальній діяльності. Тому дослідженню індивідуального стилю пізнавальної діяльності (ІСПД) приділяли недостатньо уваги. Однак у зарубіжній психології цю проблему доволі інтенсивно розробляли в межах когнітивної психології, де виник цілий напрям, що вивчає так звані когнітивні стилі й об'єднує велику кількість думок щодо їхньої природи і прояву. Різноманітні підходи до розуміння індивідуальних стилів у межах когнітивної психології відображено в працях П.М. Іванова, Н.Л. Іванової, В.Колгі, Д.В. Сочивко та ін. В.О. Якунін наголошує на загальному недоліку більшості зарубіжних досліджень, пов'язаних із вивченням когнітивних стилів, який полягає в тому, що їх розглядають як заздалегідь задані і відірвані від реальної діяльності пізнавальні конструкти *[12]*. У зв'язку з цим Д.В. Сочивко вважає, що доцільніше вживати термін «пізнавальний стиль», у якому фіксуються індивідуальні стійкі прийоми оперування знаряддями пізнавальної діяльності, якими, за Л.С. Виготським, є слова-знаки *[2]*.

Між індивідуальними стилями в трудовій і пізнавальній діяльності є відмінності, на яких свого часу наголошували В.С. Мерлін і Є.О. Климов. Вони вважали, що в трудовій діяльності індивідуальний стиль може виявитися тільки в способах і прийомах праці, тоді як у пізнавальній діяльності він виявляється і в продуктах творчості. Вивченню індивідуального стилю в діяльності присвячено також дослідження А.Є. Дружиніна, П.М. Іванова, Н.Л. Іванової, Н.В. Клюєвої, В.О. Якуніна та ін.

Індивідуальний стиль навчально-пізнавальної діяльності є одним із психологічних механізмів

© В.Буряк, 2010

засвоєння знань, набуття вмінь і навичок. Сформованість стилю можна розглядати як один із показників ефективності навчання школярів. Індивідуальний стиль має свої особливості. По-перше, він залежить від рівня знань того, кого навчають. По-друге, виявляється водночас у способах і продуктах діяльності, які пов'язані зі знаряддям пізнавальної діяльності – словом-знаком.

Значною мірою стилі визначаються домінуванням правої або лівої півкулі мозку (В.М. Дружинін, М.О. Матова, М.О. Холодна, Е.Д. Хомська). Ліва півкуля пов'язана з мовою, абстрактно-понятійним мисленням, логічними операціями, плануванням. Права – формує зорові, слухові, дотикові образи, визначає просторові уявлення. На думку М.О. Холодної, міжпівкулева організація мозку впливає на ті чи інші пізнавальні стилі *[9]*.

Є різні підходи до класифікації індивідуальних стилів навчально-пізнавальної діяльності. Так, Д.В. Сочивко виокремлює три типи: аналітико-синтетичний, синтетико-аналітичний, урівноважений. Дослідження В.О. Якуніна дало змогу встановити, що перевага аналітичного чи синтетичного типів опрацювання інформації здебільшого визначається соціально-культурними чинниками, а міра вираження цього домінування відображає вплив індивідуально-особистісних факторів *[12]*.

Початком пошуку критеріїв індивідуального стилю діяльності стало дослідження М.В. Бодунова, який довів, що активність є системою динамічних характеристик індивідуальної поведінки. Вона об'єднує три її аспекти: швидкісний, що виявляється в динаміці, темпі й ритмі здійснення окремих поведінкових актів; ергічний, пов'язаний із внутрішнім прагненням індивіда до напруженої інтенсивної діяльності; варіаційний, що виражається в розмаїтті нових способів дій.

І.О. Зимня, Г.Клаус індивідуальні стилі навчально-пізнавальної діяльності пов'язують здебільшого з навченістю *[3, с. 189]*. У цьому разі їх можна схематично позначити двома полюсами: позитивний – негативний (див. табл.1).

Особливості пізнавальної діяльності, зокрема пізнавальні стилі, пов'язані передусім із психічним типом особистості. Важливо враховувати відмінності когнітивних стилів осіб, які належать до екстравертів та інтровертів (за класифікацією К.Юнга). У загальному вигляді ці відмінності зводяться до сприйняття й осмислення навколишнього світу: ініціативно, у процесі активної взаємодії з оточенням, імпульсивно, з урахуванням почуттів (екстраверти), або пасивно, рефлексивно, коли основна увага приділяється внутрішнім відчуттям, думкам (інтроверти).

У першому випадку процес пізнання здійснюється через конкретні дії, образи: від конкретного до абстрактного, від часткового до загального. У другому – від абстрактного до конкретного, від загального до часткового, від слова до образу, через глибокий аналіз.

Для людей екстравертивного когнітивного стилю потрібні навчальні джерела з великою кількістю наочних матеріалів (ілюстрацій, таблиць, схем, рисунків), форми навчання, що передбачають лабораторні досліди, польові роботи, участь у дискусіях тощо, тобто навчання цих людей ефективніше, якщо воно організоване на основі їхньої активної позиції у сприйнятті й опрацюванні інформації.

Навчання людей інтровертивного когнітивного стилю має позитивні результати, якщо воно побудоване на використанні друкованих матеріалів, текстів, виконанні самостійних робіт, індивідуальних творчих завдань тощо. Тобто для інтровертів зручнішими є такі форми навчання, які дають змогу їм глибше осмислювати навчальний матеріал, коли у них є час для рефлексії.

Проблемі навчальних стилів значну увагу приділяють у теорії і практиці навчання дорослих та

Таблиця 1

Індивідуальні відмінності учнів у навчальній діяльності (за Г.Клаусом)

Параметр порівняння	Позитивний тип	Негативний тип
Швидкість	Швидко, легко, без зусиль, міцно, стійко за часом, легко перевчається, гнучкий	Повільно, напружено, важко, поверхово, докладаючи зусиль, короткочасно, швидко забуває, важко перевчається, характеризується ригідністю
Старанність	Сумлінність, акуратність, ґрунтовність	Халатність, поверховість, неохайність
Мотив	Охоче, добровільно, з власної волі, активно, захоплено, старанно, завзято, з усіх сил	Неохоче, під тиском, пасивно, мляво, байдуже, недбало, ліниво
Регуляція ділова	Самостійно, автономно, незалежно, планомірно, цілеспрямовано, наполегливо, постійно	Несамостійно, наслідуючи, безцільно, безсистемно, без плану, періодично, нестійко
Когнітивна організація	Усвідомлено, з розумінням, націлено, передбачаючи наслідки, раціонально, економно	Механічно, без розуміння, методом спроб і помилок, випадково, ненавмисно, нераціонально, неефективно
Загальна оцінка	Добре	Погано

підлітків у США. В американській науковій літературі існує декілька досить коректних і цікавих класифікацій навчальних стилів залежно від когнітивних стилів, темпераменту, емоційних, мислительних характеристик тих, хто навчається.

Юнгівське розрізнення восьми психологічних типів особистості зумовило проведення багатьох цікавих досліджень. Особливий інтерес становить так званий індикатор типів Майєрс-Бріггс-тест *[8]*, спрямований на визначення характеристик психологічних типів особистості. Цей тест запропонували Катарина Бріггс та Ізабель Бріггс-Майєрс. Його часто використовують і з прикладною метою, зокрема при тестуванні особистісних характеристик під час прийому на роботу (Saainders, 1991; Wink, 1993).

У класифікаторі типів особистості Майєрс-Бріггс (Maers-Briggs Type Indicator) виокремлюють чотири дихотомічні параметри, що ґрунтуються на протиставленні парних понять, які позначають різні соціально-психологічні характеристики того, хто навчається:

- екстравертивність – інтровертивність (extraversion – introversion);
- відчуття – інтуїція (sensing – intuition);
- мислення – сприймання (thinking – feeling);
- судження – сприйняття (judging – perception).

Протиставлення «екстраверт – інтроверт» допомагає з'ясувати, на що зосереджено увагу суб'єкта навчання: на людей, предмети зовнішнього світу або на ідеї й поняття внутрішнього світу. Люди інтровертивного психологічного складу вважають за краще перебувати у своєму внутрішньому світі ідей, концепцій та абстракцій. Вони можуть бути товариськими, але потребують спокою для поповнення своєї енергії. Інтроверти прагнуть осягнути навколишній світ, вони зосереджені та схильні до рефлексії. Їхній девіз: «Усе приходить у свій час до того, хто вміє чекати!». Вони обмірковують будь-яку ситуацію, будь-яке рішення.

Джерелом активності для екстравертів є інші люди й предмети, вони націлені на дію. Екстраверти розмірковують на бігу. Їхній девіз: «Навіщо відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні?» Екстраверт прагне виразити все, що йому спадає на думку.

Інтроверти надають перевагу систематизованому навчанню, за якого отримана ними інформація була б інтегрованою і взаємозв'язаною. На їхню думку, справжнє знання – це пов'язані між собою частини навчального матеріалу, що дають змогу досягти його глобального бачення. Учителям треба навчати їх компонувати матеріал і встановлювати взаємозв'язки між його частинами. Це гідно оцінять інтроверти.

Екстраверти вчаться, навчаючи інших. Вони не впевнені, що зрозуміли матеріал доти, доки не поясняють його собі та іншим. Екстравертам подобається працювати в групах. Найбільш доцільні методи навчання – спільне й проблемне навчання.

Звичайно, в житті не буває людей тільки одного типу. У кожному є певна комбінація психофізіологічних особливостей, тому й класифікатор Майєрс-Бріггс передбачає 16 комбінацій типів людей і особливостей їхнього когнітивного й навчального стилів *[10]*. Як будь-яка схема і класифікація, класифікатор Майєрс-Бріггс досить умовний. Він дає лише орієнтир в організації процесу навчання для людей із різними психологічними, емоційними, когнітивними особливостями. Головна ідея цього класифікатора полягає в тому, щоб у навчанні, особливо дорослих людей, ураховувати їхній когнітивний стиль, аби правильно визначити стиль навчання.

У різних тлумаченнях когнітивного стилю є певний спільний змістовий знаменник, пов'язаний із прийняттям відмінних ознак цього психологічного утворення, що підтверджують такі його визначення:

1) когнітивний стиль – це процесуальна (інструментальна) характеристика інтелектуальної діяльності, що визначає спосіб отримання того чи іншого когнітивного продукту;

2) це біполярний вимір, тобто кожний когнітивний стиль описується через дві крайні форми пізнавального реагування (полезалежність – поленезалежність, гнучкість – ригідність, імпульсивність – рефлективність тощо);

3) це стійка за часом характеристика суб'єкта, що виявляється на різних рівнях пізнавального функціонування.

До стильових феноменів не застосовують оцінні судження, оскільки представники кожного стилю мають певні переваги в тих ситуаціях, в яких їхні індивідуальні пізнавальні якості сприяють ефективній поведінці.

Отже, під час вивчення когнітивних стилів дослідницький інтерес зміщується від змістових характеристик пізнавальної активності (що людина думає) до способів її організації (як людина думає), при цьому на передньому плані – типові для кожної конкретної особистості індивідуально своєрідні прийоми отримання й опрацювання інформації про навколишній світ.

На думку Г.О. Берулави, поняття когнітивного стилю було введено до психології як певний корелят уявлення про особистісну зумовленість процесу пізнання, який означає, що будь-яка інформаційна й операційна моделі в свідомості суб'єкта отримують особистісну інтерпретацію *[1]*. У багатьох працях розглянуто стилі поведінки, активності, емоційні стилі, стилі спілкування, соціального мислення, керівництва (К.А. Абульханова-Славська, Б.О. В'яткін, Л.Я. Дорфман, Є.Л. Ільїн, Г.М. Котляровський, І.П. Шкуратова та ін.). Відмінності тих, хто навчається, у навчальних стилях розглядає М.Є. Кузнецов *[6]*.

У дослідженні, здійсненому на базі шкіл Кривого Рогу Дніпропетровської області, взяло участь 670 осіб. Було виявлено такі когнітивні стилі (див. табл. 2).

Таблиця 2

Когнітивні стилі учнів (у %)

№ п/п	Найменування стилів	Клас				
		V	VI	VII	VIII	IX
1.	Екстравертивні	46	43	47	41	42
2.	Інтровертивні	27	19	24	28	28
3.	Проміжні	27	38	29	31	30

Наведені дані свідчать про значну відмінність показників екстраверсії – інтроверсії в учнів. Ці показники відображають динамічні (а не змістові) характеристики і, безперечно, можуть ураховуватися в процесі пізнавальної діяльності тих, кого навчають. Щодо змістових характеристик індивідуальних пізнавальних стилів, то вони зумовлені рівнем навченості школярів і специфікою дисциплін, які вони вивчають.

Предметом дослідження були також основні властивості загального й спеціального типів нервової системи учнів, оскільки вони дали змогу встановити такі параметри, як працездатність, сила й рухомість нервових процесів, що, безперечно, пов'язано з індивідуальними стилями пізнавальної діяльності. Для цього було використано тест-питальник структури психодинамічного рівня інтегральної індивідуальності, розроблений О.І. Щебетенко, в основі якого – чотири джерела: питальник Я.Стреляу в модифікації Б.О. В'яткіна; «Бланковий тест РХТ» (риси характеру і темпераменту), розроблений В.Л. Марищуком, С.В. Афанасьєвим, І.І. Куксою та Г.І. Михайловим; Міннесотський багатофакторний особистісний тест (MMPI); «життєві показники» для вивчення типу нервової системи за О.І. Ільїною та І.М. Палею *[11]*. Добір тверджень і ті зміни, які вносили до їх визначень, мали на меті досягнення найбільшої відповідності формулювань уявленням про диференціації властивостей нейродинамічного й психодинамічного рівнів інтегральної індивідуальності, що склалися в школі В.С. Мерліна.

Завдяки методиці Д.В. Сочивко, О.І. Щебетенко та В.О. Якуніна в учнів було виявлено такі індивідуальні стилі пізнавальної діяльності: аналітико-синтетичний, синтетико-аналітичний, урівноважений. Саме ці стилі навчання розглядаються в процесі дослідження (див. табл. 3).

Таблиця 3

Відсотковий розподіл ІСПД в учнів 10 класів шкіл №8 і №60 м. Кривий Ріг

Школи	Стиль, %		
	Аналітико-синтетичний	Синтетико-аналітичний	Урівноважений
СШ №8	73	18	9
СШ № 60	24	57	19

Як показують дослідження (Г.О. Берулава, М.М. Берулава, О.Я. Ніконова, І.П. Шкуратова), ефективність стилів навчання й когнітивних стилів значною мірою залежить від педагогічного спілкування й керівництва учнями у навчальній, зокрема самостійній роботі.

В.О. Кан-Калик і М.Д. Нікандров описали такі стилі педагогічного спілкування:

– стиль «спільна творчість», коли визначаються спільні для педагога й учнів цілі, яких досягають разом;

– стиль «дружнє ставлення», в основі якого – щире зацікавлення партнера в спілкуванні, ставлення один до одного з повагою, відкритість;

– стиль «загравання», що базується на прагненні отримати хибний, дешевий авторитет у партнера спілкування, сподобатися аудиторії;

– стиль «залякування», що є наслідком невпевненості в собі особи з більш високим статусом, ніж у її співрозмовника, або ж наслідком невміння організувати спілкування на основі продуктивної спільної діяльності – такі стосунки жорстко регламентовані, обмежені формально-офіційними рамками;

– стиль «дистанція», який має різні варіації, але його суть полягає в наголошенні на відмінностях між партнерами спілкування, пов'язаних зі службовим, соціальним становищем, віком тощо;

– стиль «менторський», який є різновидом попереднього стилю, коли один із партнерів бере на себе роль наставника й веде бесіду у повчально-опікунському тоні *[4]*.

А.Г. Ісмагілова виокремлює два стилі педагогічного спілкування. У першому, умовно позначеному А, переважають організаційні й дидактичні цілі, які організують і корегують дії, безпосередні звертання; у другому (Б) – переважають дидактичні цілі, оціночні, контролюючі й стимулюючі дії та непрямі звертання. Стиль А характерний для педагогів із лабільною нервовою системою, емоційно нестійких. Стиль Б найбільше відповідає педагогам із сильною нервовою системою, емоційно стійким.

Під час дослідження у вчителів також було виявлено різні стилі спілкування з учнями, зокрема авторитарний і демократичний. Їх розрізняють за частотою використання тих або інших форм передавання інформації, впливу на учнів і колом спілкування (див. табл. 4).

Ці характеристики не означають, що педагоги з авторитарним стилем спілкування використовують тільки інструктаж, команди тощо, а з демократичним – лише пропозиції, поради й обговорення. Усі ці форми передавання інформації можуть використовувати вчителі з різним стилем спілкування, проте частота вживання зазначених форм – різна.

Специфіка використання стилів керівництва й стилів спілкування полягає в тому, що їх по-різному сприймають об'єкти впливу (учні чи студенти). Відповідно виникає різне ставлення тих, хто навчається, до самого педагога, по-різному складаються

Таблиця 4

Характеристики стилів спілкування вчителів

Характеристика спілкування	Стиль спілкування	
	авторитарний	демократичний
Форми передачі інформації	Інструктаж, команди, вказівки, накази	Пропозиції, поради, обговорення
Форми впливу	Вимоги, зауваження, догани, спонукання	Переконання, підтримка, пропозиції, заспокоєння
Форми вираження впливу	Категорична, різка, несхвальна, роздратована	Спокійна, дружня, схвальна
Коло спілкування	З обраним колом учнів	З усіма учнями

стосунки. Найбільш адекватно й доброзичливо учні сприймають демократичні стилі керівництва й спілкування, авторитарний стиль для них також прийнятний (якщо він не жорсткий), але міра його вираження сприймається по-різному. Лідери занижують ступінь використання педагогом авторитарних компонентів спілкування і завищують – демократичних. Учні з низьким статусом, навпаки, завищують перші компоненти й занижують другі. У них здебільшого виникає потреба в демократичних формах спілкування педагога-авторитара (О.Ю. Максаков, Д.О. Мишутін). За даними С.В. Іванова, учні найчастіше (58% відповідей) надають перевагу демократичному стилю спілкування, рідше – авторитарному (16%), ще рідше – ліберальному (2%).

У праці Р.П. Козлової доведено, що ті особи, які мають труднощі в спілкуванні, відрізняються за особистісними якостями від тих, хто їх не має. Перші – владні, неговіркі, з низькою самооцінкою тощо, інші – соціально пластичні, наполегливі, спокійні, емоційно стійкі.

Урахування індивідуальних пізнавальних стилів і стилів спілкування в навчальному процесі сприяє не тільки досягненню більш високих результатів пізнавальної діяльності, а й забезпечує особистісне зростання учнів.

Література

1. ***Берулава Г.А.*** К проблеме стилевых особенностей мышления // Современные проблемы психологии мышления. – Ежегодник Российского психологического общества. – М., 1995. – С. 69–70.
2. ***Выготский Л.С.*** Педагогическая психология // Психология: классические труды. – М., 1996. – 216 с.
3. ***Зимняя И.А.*** Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 189.
4. ***Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д.*** Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 236 с.
5. ***Климов Е.А.*** Основы психологии. – М.: Юнити, 1997. – 295 с.
6. ***Кузнецов М.Е.*** Педагогические основы личностно ориентированного образовательного процесса в школе. – Новокузнецк: НТГПИ, 2000. – 338 с.
7. ***Мерлин В.С.*** Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 234 с.
8. ***Первин Л., Джон О.*** Психология личности: теория и исследования (пер. с англ.). – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
9. ***Холодная М.А.*** Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Москва–Томск, 1997. – 392 с.
10. ***Шиянов Е.Н., Котова И.Б.*** Развитие личности в обучении. – М.: Академия, 2000. – 288 с.
11. ***Щебетенко А.И.*** Два опросника структуры нейродинамического и психодинамического уровней интегральной индивидуальности человека. – Пермь: ПОИПКРО, 1994. – 48 с.
12. ***Якунин В.А.*** Педагогическая психология. – СПб.: Полиус, 1998. – 639 с.

Анотації

Володимир БУРЯК

Урахування особливостей індивідуальних стилів навчальної роботи в підвищенні ефективності пізнавальної діяльності

У статті розглянуто питання врахування індивідуальних стилів пізнавальної діяльності та стилів спілкування в навчальному процесі, що підвищує ефективність навчання учнів та педагогічної діяльності вчителів.

Ключові слова: *індивідуальний стиль, когнітивний стиль, екстраверт, інтроверт, спілкування.*

Владимир БУРЯК

Учитывание особенностей индивидуальных стилей учебной работы в повышении эффективности познавательной деятельности

В статье рассматривается вопрос принятия во внимание индивидуальных стилей познавательной деятельности и стилей общения в учебном процессе, что способствует повышению эффективности обучения учеников и педагогической деятельности учителей.

Ключевые слова: *индивидуальный стиль, когнитивный стиль, экстраверт, интроверт, общение.*

Volodymyr BURYAK

Taking into account individual styles of learning for improving effectiveness of cognitive activity

The article deals with the problem of taking into account individual styles of cognitive activity and styles of communication in the effectiveness of training pupils and teachers pedagogical activity.

Keywords: *individual style, cognitive style, extravert, introvert, communication.*